

**МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТЕН ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ НИИТИ
ӨӨРЕДИЛГЕНИН АЛБАН ЧЕРИ
«ӨВҮР КОЖУУННУН ШАРЫЙ-ООЛ ВЛАДИМИР ЧАКТАР-ООЛОВИЧ АТТЫГ
ЧАА-СУУР МУНИЦИПАЛДЫГ НИИТИ БИЛИГ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ»**

«ЧӨПШЭЭРЭЭН»

Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының» директорнун
өөредилге талазы-биле оралакчызы:

Донгак Ч.Д. /Донгак Ч.Д./
« 04 » сентябрь 2023 ч

«БАДЫЛААН»

«Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының» директору:

Комбуй-оол А.В. /Комбуй-оол А.В./
« _____ » сентябрь 2023 ч

8-ги класска «Улусчу-ужурлар» деп
кичээлден дашкаар чорудулганын программазы

Программанын ады: Улусчу-ужурлар

Программанын угланыышкыны: ниити интеллектуалдыг

Неделяда: 1ш, чылда 34ш

Киржикчилери: 8-ги класстын оореникчилери, 13-14 хар

Удуртукчузу: Чулдум-оол С.К

Ажыл стажы-31

Категориязы: 1

Ундезини: Тыва Республиканын өөредилге яамызынын Куруненин

Бюджеттиг эртем албан чери «Национал школа хогжудер институттун»

өөредилге-методиктиг чөвүлелинин сумелээн программасынга даянып тургускан

Чаа-Суур - 2023

Тайылбыр бижик

Амгы үениң негелдезин езугаар ажылчын программаның тургузуун бижиирде, ортумак ниити өөредилгеге хамаарыштыр өөредилге ному РФ-тиң ФКӨС-тун негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 5-11 класстарына тыва аас чогаалы болгаш литературада чижек программага даянып кылган. Тыва Республиканың өөредилге яамызы Күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери “Национал школа хөгжүдөр институттун” тургузукчулары Монгуш В.В, Хомушку Ч.О методиктиг программанын удуртулга кылган.

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилгениң албан чери «Өвүр кожууннун Шарый-оол Владимир Чактар-оолович аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 8-ки класзының тыва дыл эртемине “Төрээн дылым – эртине - байлаам” деп аттыг кичээлден дашкаар өөредилге программанын 2023-2024 өөредилге чылында дараазында нормативтиг эрге-хоойлу саавырларынга даянган:

Федералдыг:

Федералдыг Хоойлу № 273, 29.12.2013 ч. «Россия Федерациязының Өөредилге Хоойлузунун дугайында»;

Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары. Россия Федерациязының 17.12.2010 чылда № 1897 дугаар дужаалы (кол ниити өөредилгениң ФКӨС);

Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары (Россия Федерациязының Өөредилге яамызының №286 дугаар 31.05.2021 чылда үнген дужаалы (Кол ниити өөредилгениң ФКӨС дугайында);

Регионалдыг:

Тыва Республиканың Хоойлузу, 2014 чылдың июнь 21-де № 2556 УХ-I «Тыва Республиканың Өөредилгези»;

Тыва Республиканың Өөредилге яамызының 2022 чылдың март 4-те № 169-д дугаар дужаалы «Тыва Республиканың өөредилгезинге ФКӨС чаа хевирин киирериниң дугайында»;

Тыва Республиканың Өөредилге яамызының 2023 чылдың август 28-те 7985 дугаар дужаалы «2023-2024 чылда Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге чижек календарылыг графикти киирериниң дугайында».

К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» деп Национал школа хөгжүдөр институттун үндүргени чижек программаны удуртулга кылган.

Школа талазындан:

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» Уставы;

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге чери «Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 2023 чылдың август 26-да 168 дугаарлыг дужаалы-биле 2023-2024 өөредилге чылында Өөредилге планы;

2023-2024 өөредилге чылында 2023 чылдың август 31-де 169 дугаарлыг дужаал-биле «2023-2024 өөредилге чылында Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» календарь-өөредилге графиктин тургузарының дугайында»;

Өөредилгени кол өөредилге программаларының кол ниити база ортумак ниити өөредилге программаларын 2010 чылдың декабрь 17-де № 1897 дугаар Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарына даянып чорудар.

- 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-де немелделер болгаш өскерилгелер кииргени-биле Федералдыг хоойлу «Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу»;

- 2010 чылдың декабрь 17-де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигнин кол чадазының федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары;

- 2021 чылдың март 22-де №115 дугаарлыг «Кол ниити өөредилге программаларының – ниити эге өөредилге программасы, кол ниити база ортумак ниити өөредилге программасы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазын организаастаар болгаш күүседип кылыр Чурумну бадылаар дугайында» РФ-ның Чырыдыышкын яамызының дужаалы; (2021 чылдың апрель 20-де №63180 дужаал-биле)

- К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» (НШХИ, 2017 чыл) чижек программаны удуртулга кылган.

- Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур ниити билиг ортумак школазының өөредилге планы.

Программада кезектер уругларның назы-харын, сонугралын барымдаалап хувааттынган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, уттунмас болур. «Аңгыр- оолдун тоожузунда» бичии Аңгыр- оол чүгле туттунуп кылаштап, «эргин кырынче» үне берген үезинден бээр эскерип, көргөн чүүлун карактарга көстүп турар кылдыр сактып ап, октаргай-делегей дугайында нарын философчу бодалдарны сонуграп, улугларның чугаазын кичээнгейлиг дыңнап ап чораанының түңнелинде солун, үнелиг чогаал үнүп келген болгай. Ынчангаш, программаны уругларга төрөөн чери-биле таныштырылгасындан эгелээш, чоорту амыдыралга эргежок чугула апаргы дег темалар: чаңчыл, ужур, найырал, өг- бүле, уруглар кижизидилгези дээн билиглерге чедир ап, аныяк салгалды амыдыралга белеткээр сорулгалыг тургузуп кылган.

Ажылды кылып тургаш, автор тыва ужур- чаңчылдарга хамаарыштыр кылдынган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдеринин байлак арга- дуржулгасынга даянган. Маңаа эге школаның программасынга дүүштүр кылган «Улусчу чаңчылдар» деп чаа үнген өөредилге номнарынга каттыжы берги дег темалар туруп келирин баш бурунгаар көрүп, башкы бүрүзү чогаадыкчы езу-биле программаны өскертип болур дээрзин кичээнгейге алырын айтып кагза эки боор. Кандыг-даа ажылды эде- хере соп, ону практикага ажыглаарынга чедир арга-сүмө херек, бо шенелде ажылга хамаарыштыр республиканың башкыларының сүмези кончуг улуг дээрзин билир бис.

8-ки класска “Улусчу ужурлар” деп эртемнинин шингээттингенинин түңнелдери:

Бот-тускайлан түңнелдер:

Кижизидилге ажылынын кол угланыышкыннары:

1. Хамааты мозу-будуш кижизидилгези.
2. Төрөөн чуртунга, торел чонунга чоок болурунга кижизидер.
3. Мозу-будуш, сагыш-сеткил кижизидилгези.
4. Чараш чуулду эскерип билиринге кижизидер.
5. Куш-шыдалдыг, кадык болурунга кижизидери.
6. Куш-ажыл кижизидилгези.
7. Экологтук кижизилге.
8. Эртемни шинчилеп, унелеп билиринге кижизидери.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдеринин өөредиглиг сорулгалары :

-уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүден бээр туруп келген езу- чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнге өөредири;

- езулуг тыва кижиниң овур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгеренгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредири;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл- ижи- биле таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бурунгу чүдүлгө, дагылгалар, ужурларның өөредиглиг утказын тайылбырлап, долгандыр турар бойдуска хумагалыг чорукка кижизидип, уругларны биче сеткилдиг, дузааргак, кээргээчел

чорукка өөредери;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунуң) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредери;
- кожа-хелбээ чурттап чоруур чоннуң байырлалдары- биле таныштырары;
- өг-бүлө, ада-ие кижиниң хүлээлгелери, өг-бүлениң бюджети деп билиишкиннер- биле уругларны таныштырары;
- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;
- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;
- долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга, бойдуска хамаарылгалыг езу-чаңчылдарны сагып чоруурунга чаңчыктырар;
- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдиги-биле билип, өг- бүлө амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;
- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «тыва» деп сөстүң төөгүлүг утказын,
- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны, ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,
- чоннуң чаңчылчаан ажил-ижин,
- тыва улустуң байырлалдарын, оюннарын,
- өг- бүлөдө кижигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документиленни,
- өг- бүлө бүрүзүнүң сагып чоруур чараш чаңчылдарын **билген турар ужурлуг.**

Школаның доозукчузу:

- бодунуң аажы- чаңыга шын демдекти салып, бодунуң долгандыр турар кижилерге хамаарылгазын база бодунуң чедер, четпес талаларын анализтеп билир;
- чоок, таныыр кижилерге, эш-өөрүңгө кичээнгейлиг, эптиг-эвилең болурун чедип алыр;
- амыдыралдың кандыг-даа байдалында боду бот-тускайлаң, харысалгалыг шиитпирни үндүрүп шыдаар чорукту бодунга сайзырадыр;
- бодунуң келир үезин бүдүү сагыштап көрүп, кады чурттаар эжинге хамаарылга кандыг болурун медресеп билиринге өөренир;
- долгандыр турар кижилерниң бир-ле дугаарында эки талаларын эскерип чоруур, шыдамыккай аажы-чангы болурун бодунга чаңчыктырар **ужурлуг.**

Программа дараазында тургузуглуг:

Аыш-чемге, айга, хүнге, аалдажыр, таныжар дээш оон-даа өске сагылгаларга хамаарышкан езулалдар дугайында билиглерни ап, амыдыралда херек кырында ажыглаарын чугулалап көөр. Кичээл- экскурсиялар эрттирип, теория кырында алган билиин амыдыралда бадыткап өөренир.

8-ки класска «Улусчу ужурлар» деп эртемнин допчузу

№	Программанын материалы	Ниити шагы	Эртемнин унезин билип алыры
1	Бурун Тыва чоннуң кижии назынын ылгап чораанының онзагайы.	4	2,3,8
2	Езулалдар дугайында эге билиг. Хүндүлел езулалдары.	8	1,2,3,4,5,6,7,8
3	Кижиниң чырык черге чаялгазы.	3	1,2,3,5,6,7
4	Кижиниң ава, ачазы – чырык чер кырында эң-не буянныг кижилер.	3	1,2,3,6,7
5	Оол уругнун, кыс уругнун тус –тус аажычанының онзагайлары, мөзү- бүдүжү.	3	2,3,4,6,7
6	Тыва езуда улусчу хемчеглерни ажыглап чорааны. Ай- хүн санаарының онзагайы	10	1,2,3,6,7
7	Катаптаашкын	1	3
8	Туңнел кичээл.	1	1,2,3
9	СТМ – Тыва ёзулалдарнын тергиини	1	2,3
Ниитизи-биле		34ш	

**Календарь-тематиктиг план.
«Кижии назыны. Езулалдар. Хемчеглер».**

№	Темазы	Шагы	Кичээлдин эртер хүнү		Тайылбыры
			План-биле	херек кырында	
1	Бурун Тыва чоннуң кижии назынын ылгап чораанының онзагайы. Чаш назын – 1-3 хар. Элээди назын – 3 – 15 хар. Аныяк назын – 16 – 29 хар. Ортун назын – 30 – 45 хар. Улуг назын – 46 – 61 хар. Кырган назын – 61 – 81 хар. Чөнүүр назын – 81 хардан өрү.	1	06.09.		
2	Чеди- Хаан сылдыс- биле кижии назынын дөмейлеп чорааны.	1	13.09.		
3	Назын бүрүзүнүң тус- тус онзагай талалары.	1	20.09.		
4	Хар- назын бүрүзүнде кылып болур, кылып болбас чүүлдер.	1	27.09.		
5	Езулалдар дугайында эге билиг. Хүндүлел езулалдары.	1	04.10.		
6	Төрел бөлүк аразында хүндүлежири.	1	11.10.		

7	Төрөл аймак аразында бот- боттарынга хамаарышкан хүндүлел аттары.	1	18.10.		
8	Кээргээчел чорук – бот- бодунга дузалажыр езулалдың бир хевири.	1	25.10.		
9	Аыш- чемге хамаарышкан езулалдарның кижизидикчи ужур- утказы.	1	08.11.		
10	Аян - чорук үезиниң езулалдары, сагыыр сагылгалары.	1	15.11.		
11	Аңчының езулалдары. Ужалаар деп чаңчыл.	1	22.11.		
12	Аалдажыры езулал. Езулалдың ужур- утказы.	1	29.11.		
13	Кижиниң чырык черге чаяалгазы.	1	06.12.		
14	Кижиниң амыдыралының тайбың- чаагай болурунун чылдагааннары.	1	13.12.		
15	Сарыг шажын өөредиинде кижиниң амыдыралы.	1	20.12.		
16	Кижиниң ава, ачазы – чырык чер кырында эң-не буянныг кижилер.	1	27.12.		
17	Ава кижиниң сагыш- човаашкыныны. Авалар шүлүк, ырларда.	1	10.01.		
18	Практиктиг кичээл	1	17.01		
19	Оол уругнун, кыс уругнун тус –тус аажы- чанының онзагайлары, мөзү- бүдүжү.	1	24.01.		
20	Кыс уругнун омур- хевири тоолдарда, чогаалдарда.	1	31.01.		
21	Амгы үениң кыстарының, оолдарының аажы- чаңында чараш, чараш эвес чүүлдер.	1	07.02.		
22	Тыва езуда улусчу хемчеглерни ажыглап чорааны. Ай- хүн санаарының онзагайы	1	14.02.		
23	Черниң ыраан, чоогун; чүвениң улуун, бичезин; сугнун тереңин, сыыгын болгаш оон-даа өске хемчеглерни көргүзерде чоннун ажыглап чорааны эренгей чижек хемчээлдер.	1	21.02.		
24	Практиктиг кичээл	1	28.02		
26	Эреңгей хемчээлдерниң чаш уругларның, оолдарның угаан- сарыылын дүрген сайзырадырынга	1	07.03.		

	салдарлыы.				
27	Практиктиг кичээл	1	14.03		
28	Салаа- биле холбашкан хемчеглер.	1	21.03.		
29	Тыва улустун дааранырда, ус- шевер ажыл кылыгларынга эренгей хемчеглерни ажыглап, карак- биле, хол- биле хемчээп чорааны.	1	04.04.		
30	Практиктиг кичээл	1	11.04.		
31	Тыва улустун аас чогаалында ыдыктыг саннар, оларнын ужур- утказы.	1	18.04.		
32	Практиктиг кичээл	1	25.04.		
33	Түңнел кичээл. Хыналда тест	1	02.05.		
33	СТМ – Тыва ёзулалдарнын тергиини	1	16.05.		
34	Туннел кичээл. Катаптаашкын.	1	23.05		

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
3. Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улсутун бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
12. Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
13. «Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. .Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
17. Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чаңчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003

8-ки класстың данзызы:

- 1 Седен Ай-Чурек
- 2.Тюлюш Ангыр
- 3Тюлюш Сай-Хээ
- 4.Чаадыкай Айслан
- 5.Чаалыкай Бай-Белек
- 6.Чамзырай Ариуна